

שיעור ליום הזיכרון לחללי מערכות ישראל

פתיחה

זיכרון קולקטיבי הוא תמיד זיכרון של משהו: מה זוכרים? והוא תמיד גם זיכרון לשם משהו. ה"לשם מה" – תכלית הזיכרון – מכוון להווה ולעתיד, והוא קשור ל"איך" – לדרך שבה זוכרים ומבנים את הזיכרון. התכלית נותנת משמעות לזיכרון, מעבר להיותו "סתם" זיכרון של אירועים שקרו בעבר.

למשל, אנחנו זוכרים את השעבוד במצרים (גם) כדי שלא נלחץ את הגר בתוכנו. התשובות לשאלות מה זוכרים ולמה זוכרים אף פעם אינן פשוטות או מובנות-מאליהן. הזיכרון הוא זיכרון של העבר, אבל הוא גם מעצב את תפיסת המציאות בהווה ועל כן משפיע על העתיד. קיימת תמיד הבניה של הזיכרון. ההבניה של הזיכרון משקפת ערכים, תפיסת מציאות, תקוות ואמונות – וגם מעצבת אותם.

• מה אתם זוכרים ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל?

למידה בחברותא: "בינו נא מורדים" לרבי דוד בוזגלו

הפיוט "בינו נא מורדים" של רבי דוד בוזגלו עוסק בזיכרון. הוא שונה משירי הזיכרון שאנחנו רגילים להם: שונה בנושאים, בשפה. אנחנו נלמד את השיר בחברותא ודרך המפגש עם השונות שלו נשאל את עצמנו שאלות על הזיכרון הישראלי.

אסיף

- מדוע צריך לזכור את בריאת האדם והעולם? מי צריך לזכור את בריאת האדם?
- האם "בינו נא מורדים" הוא שיר ליום הזיכרון, לדעתכם?

לימוד מונחה

משמיעים את הלחן ל"בינו נא מורדים" בביצוע חיים לוק – מתוך אתר פיוט. מבקשים מהמשתתפים לזהות את הלחן של הפיוט [מדובר בלחן של השיר "באב אל ואד"]. מחלקים את מלות השיר באב אל ואד. קוראים ומפרשים ביחד את השיר.

• מה זוכרים – או מה מבקש המשורר שנוזכר – בשיר "באב אל ואד"?

השיר באב אל ואד הוא שיר זיכרון המבקש להילחם בשכחה, באדישות. שיר שהפך לסמל מרכזי באתוס הישראלי של הזיכרון. מאיר בוזגלו מנסה להבין מדוע הרגיש אביו צורך לכתוב מלים אחרות לשיר:

אין לי ספק שהשיר באב אל ואד הותיר באבי רושם עמוק. הפגישה עם צער קרוב כל כך בממדים שלא נודעו בארצות האסלאם היתה זעזוע קשה עבורו, ואולי היה זה זעזוע ממין זה שגרם בסופו של דבר לשיברונו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. מכאן עולה שאלה. אם הותיר בו השיר רושם כה גדול, כיצד ניתן להסביר את הצורך שלו לכתוב לו מילים אחרות? ... כתיבה שמתחרה על סמל מסכנת את הכותב בחילול סמל לאומי חשוב, שלא לדבר על אפשרות הפגיעה במי שכרך את צערו בשיר הזה. אם למרות כל אלו כתב אבי את שירו, אין זאת אלא שהיה הדבר חשוב לו.

• מדוע לדעתכם כתב ר' דוד בוזגלו מלים אחרות לשיר באב אל ואד?

• האם שני השירים מנוגדים זה לזה או משלימים זה את זה לדעתכם? האם נוצר ביניהם דיאלוג?

מתוך אתר פיוט:

את הפיוט "בינו נא מורדים" כתב ר' דוד בוזגלו, גדול פייטני מרוקו במאה ה-20, כמענה לשירו הידוע של חיים גורי "באב אל ואד" ולפי אותו לחן. לעומת חיים גורי, שמעמיד במרכז השיר את זכר הנופלים, חוזר ר' דוד בשירו לזיכרון הבראשיתי הקדום - הזיכרון של בריאת האדם והעולם. ר' דוד כמו מעמיד מראה אל מול פני העולם והאנושות - שמאז בריאת העולם חוטאת ליעודה - במקום לבנות עולם ולחיות בשלום ובאחוה, עסוק האדם במלחמות, שפיכת דמים, הרס וחורבן. ר' דוד יוצא בשירו בקריאה ברורה, נוקבת וחדה - דרשו שלום ורדפו שלום! אל מול "לנצח זכור נא את שמותינו" המהדהד משירו של חיים גורי, הוא קורא לבני האדם לזכור את בריאת העולם, את המטרה שלשמה נוצר האדם, לזכור ולא לשכוח שאנו בעולם כדי לבנות ולא להרוס. לזכור שאנו בני חלוף. ובשיאו של הפיוט מזכיר לנו הפייטן כי למען השלום הקב"ה מצווה למחוק את שמו (דבר שאסור בתכלית האיסור ע"פ ההלכה) - רק על מנת להשכיח שלום בין איש ואשתו.

סיכום

מה שוכחים כשזוכרים?

"עם מנסה לזקוף קומה ולהיות חופשי בארצו. כנראה שאי-אפשר היה לעשות זאת ללא כריתה. אי-אפשר לייצר שכחות חדשות בלי לבער את השכחות האחרות, או לכל הפחות לתעל אותן לשכחה החדשה. ואולם, כאשר הצבר מגיע עם ניצני זיכרונותיו, דמעות שכול, הוא מוצא עצמו מוצף נחלי צער. מאמץ רב יידרש כדי לדכא את הזיכרון והשכחה העולים מכל כך הרבה מילים עבריות." [מאיר בוזגלו]

עיבוד השיר של חיים גורי על ידי ר' דוד הוא אמירה על אתוס הזיכרון הישראלי והצעה לייחוד מחודש של הזיכרון. הטריטוריה של הזיכרון תפוסה, עמוסה וטעונה, על כן אפשר להבנות את הזיכרון של ההיסטוריה הקרובה בשתי דרכים שונות:

- האחת, להעמיד אותו בתוך טריטוריית הזיכרון היהודי, כחלק ממנה;
- השנייה, להעמיד טריטוריה אחרת לזיכרון, שפה אחרת, "ישראלית".

השאלה המעניינת היא מה זוכר כל אחד מן השירים [זה של חיים גורי וזה של ר' דוד בוזגלו] ומה הוא שוכח. השיר באב אל ואד "שוכח" את יהדותו. הוא שוכח גם את האויב, את ההקשר ההיסטורי הקונקרטי. הוא זוכר את הפרטים, הוא רוצה לזכור – שאנחנו נזכור – את השמות של הנופלים. זכרון השיר הוא פרטני מצד אחד ("ואני זוכר אותם אחד אחד") וקצר מצד שני.

הזיכרון של "בינו נא מורדים" ארוך מאד: הוא זוכר עד בריאת האדם. והשפה שלו זוכרת. "השיר של אבא חושף משהו מזיכרון זה. האבל כורך בתוכו זיכרון מימים אחרים, הזיכרון הישן מופיע מרחף באופן סמוי בשיר החדש. "על צוואר נרדפנו" מפנה למגילת איכה, לזיכרון החורבן, יעקב ועוד. פזמון השיר מצווה בעצם על זכירה קמאית של היום שבו "בן חלוף הוכן ליצירה, כת שלום נתנה בקול מר למריו". הכוונה ביצירת האדם היתה לברוא מי שנוטע ישימון, אבל הטבע האנושי נוטה לאליומות והורס עופל וארמון. וכך, בעוד שבשיר של גורי לא מהדהד כל מקור יהודי, השיר של אבא ספוג בזיכרון ארוך יותר, במדרש. [מאיר בוזגלו]

הזיכרון הארוך מרחיב את הפרספקטיבה והשיר כולל בתוכו את הפרטיקולארי ואת האוניברסאלי. והזיכרון שלו מוביל לשלום, שלום שבשבילו מותר אפילו למחוק את שם ה'. החיבור בין זיכרון לשלום מפרק חלוקות פוליטיות שגורות בחברה הישראלית, שעל פיהם השלום הוא אתוס חילוני ["לכן רק שירו שיר לשלום / אל תלחשו תפילה"], ו"ארץ ישראל השלמה" היא אתוס ציוני-דתי, המחזק את הדעה ש"הדתות הן הסיבה למלחמות". הפיוט "בינו נא מורדים" מבטא מורכבות המסרבת להיכנס לתדמיות הקלישאויות האלה: מצד אחד יש בו התייחסות לאויב והאשמה של הערבים כ"רודפי קרב ורצח", ומצד שני מוצב בו השלום כמחויבות יהודית, מחויבות שהדרך לבטא אותה היא לזכור אותה גם בזמן זכירת מתינו.

בינו נא מורדים * ר' דוד בוזגלו

מרוקו-ישראל * מאה 20

בינו נא מורדים רודפי קרב ורצח
לא לתת בקול על עם שופד שיחו
מול שוכן שמי, כל יכול לנצח
כי בצל סכו שם שם לו מבטחו

זכרו נא יום בן חלוף הוכן ליצירה
פת שלום נתנה בקול מר למריו
הלא הוא יציר נפשו לריב נמהרה
זאת עשו אפוא, קראו לכם שלום

נזר היצירה אנוש נוצר כמלך
רק לבנות ציה לנטע ושימון
אך הוא שת בטה שדות יבול רב ערך
וימגר לארץ, עפל וארמון

זכרו...

יעקב, ישר, דרש ברך ונעם
את שלום אחיו ואת שלום שונאיו
על צנאר נרדפנו יום חרון וזעם
ושלומים רדפנו, נחנו צאצאיו

זכרו...

תוף מי המקדש מחקו שם בן ארבע
להשקות סוטה יום אשר קנאו לה
למען ברך את צדקה ונקבע
להשרות שלום בינה ובין בעלה

זכרו...

ר' דוד בוזגלו - ר' דוד בוזגלו נולד בשנת התרס"ג (1903) במרוקו, בעיירה זאוויא הסמוכה למרקש, בה למד אצל מורו הפייטן ר' חיים עטר. בהיותו כבן שש עשרה עברה משפחתו לקזבלנקה אליה הרחיק רבו, על מנת להמשיך וללמוד מפיו את מסורת השירה העברית. בקזבלנקה השלים את לימודיו התורניים ונחשב ל"עילוי" ולבעל זיכרון יחיד במינו, תכונה שעמדה לו לשנים, כאשר איבד את מאור עיניו בגיל 46.

את רזי המוסיקה האנדלוסית למד מפי בכירי המוסיקאים הערבים שפעלו במרוקו. בקיאותו וכישרויו המוסיקליים וקולו המיוחד בעל העוצמה והצלילות, הוציאו לו שם בכל רחבי מרוקו, בין יהודים ומוסלמים כאחד. בקזבלנקה היה ר' דוד לפייטן וחזן מבוקש בתפילות, אירועים ושמחות.

אצל ר' דוד בוזגלו התקיים שילוב של ידע ויכולת יצירה פואטית יחד עם ידע מוסיקלי מעמיק, אשר אפשר לו להרכיב לחני מוסיקה מרוקאית אנדלוסית, עממית וערבית מזרח-תיכונית על השירים שכתב, בנוסף ללחנים שחיבר בעצמו. ר' דוד כתב מאות פיוטים – בעברית, בערבית יהודית, ובשילוב של השתיים. בהיותו במרוקו סבבה שירתו סביב הנושאים המרכזיים בשירת הקודש העברית - שירי גלות וגאולה, שירים לחגים ומועדים, שירי מוסר המטיפים נגד הגאווה וגבהות הלב, שירים לארץ ישראל ולירושלים ועוד.

עם עלייתו ארצה בשנת 1965, מצא קהילה שחוותה משבר קליטה קשה ואיבדה מביטחונה התרבותי-חברתי. ר' דוד בוזגלו נרתם למלאכה ונדד בין הקהילות השונות בעיירות הפיתוח והשכונות, והצליח לגרום לרבים להתחזק במסורותיהם המוסיקליות ולתחושה של המשכיות בין התרבות הקהילתית בארץ המוצא לבין התרבות המתהווה בארץ. בארץ כתב את שיריו המשמעותיים ביותר, שרובם הוקדשו לשבחי ארץ ישראל.

למרות מאות שירי לא ראה עצמו ר' דוד כמשורר, ומעולם לא הסכים לכנס או לפרסם את שיריו בכתב, וגם לא חתם שמו עליהם. כך גם נהג, למרבה הצער, בביצועיו הקוליים, כאשר סירב להתיר הקלטה של קולו. עוד בחייו הפכה דמותו לאגדה בקרב יהודי מרוקו, ועם מותו בשנת 1975 אחז רגש של יתמות בחובבי הפיוט, אך תלמידיו ואוהדיו המשיכו את דרכו והם עוסקים עד היום בהפצת ובהנחלת מסורת הפיוט של יהודי מרוקו.

פירושים ומקורות לפיוט:

בינו נא מוֹרְדִים – פניה לאויבי ישראל שיבינו לא להלחם בעם ישראל. במישור הרחב יותר יש פה קריאה לבני האדם לא למרוד בריבוננו של עולם שיצר את עולמו למען בני האדם ולא על מנת שבני האדם יחריבו אותו במלחמותיהם.
לא לתת בקול – המשורר פונה בלשון עדינה לאויבים שלא ירימו קול – שלא ילחמו בישראל. הקול הוא דרך לבטא כוח, כפי שמופיע בתהלים מו, ז: הֲמוּ גוֹיִם מְטוּ מְמַלְכוֹת נִמְן בְּקוֹלוֹ תְמוּג אֶרֶץ .
עם שופך שיחו – עם ישראל, המתפלל .

שוכן שמינו – אלוהיו .
כי בצל סכו שם שם לו מבטחו – ישראל מסתופפים בצילו של האל ובוטחים בו. על פי תהלים מ, ה: אֲשֶׁרִי הַגִּבֹר אֲשֶׁר שָׁם יְיָ מְבַטְחוּ .
בן תלוף – האדם .

יום בן תלוף הוכן ליצירה – יום שבו הוכן האדם ליצירה, יום בריאת האדם .
פת שלום – מלאכי השלום .

פת שלום נתנה בקול מר – טרם בריאת האדם התנגדו המלאכים לבריאתו, כפי שמופיע במדרש תהלים מזמור ח: אמר רבי מצינו בשלשה מקומות שהיו המלאכים מדיינין כנגד הקדוש ברוך הוא :באדם, במתן תורה ובמשכן. באדם - כשביקש הקב"ה לבראות את האדם נמלך במלאכים ואמר להם נעשה אדם (בראשית א, כו) אמרו לו מה אנוש כי תזכרנו (תהלים ח, ה). וכן במדרש רבה בראשית פרשה ח פסקה ה: אמר ר' סימון בשעה שבא הקב"ה לבראות את אדם הראשון נעשו מלאכי השרת כיתים וחרבות חבורות מהם אומרים אל יברא ומהם אומרים יברא הדא הוא דכתיב (תהלים פה) חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו. חסד אומר יברא שהוא גומל חסדים ואמת אומר אל יברא שכולו שקרים. צדק אומר יברא שהוא עושה צדקות שלום אומר אל יברא דכוליה קטטה. מה עשה הקב"ה נטל אמת והשליכו לארץ הדא הוא דכתיב (דניאל ח) ותשלך אמת ארצה אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה ריבון העולמים מה אתה מבזה תכסיס אלטיכסייה שלך תעלה אמת מן הארץ, הדא הוא דכתיב (תהלים פה) אמת מארץ תצמח.

יציר נפשו לריב נמקרה – המשורר מביא את טיעון המלאכים כנגד בריאת האדם: נפש האדם נמהרת ונוטה לריב .
זאת עשו אפוא – על פי הלשון שהשתמש יעקב לבניו ברדתם מצרימה בבראשית מג, יא: וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם יִשְׂרָאֵל אֲבִיהֶם אִם כֵּן אֲפֹא זֹאת עָשׂוּ קָחוּ מִזְמַרְתְּ הָאָרֶץ .

זאת עשו אפוא, קראו לכם שלום – המשורר קורא לבני האדם לעשות שלום ובכך לתקן את הנטייה האנושית לריב. בעשיית השלום האדם מוכיח את ההצדקה לבריאתו .

נזר הניצירה – האדם, שהוא פסגת הבריאה ולכבודו נברא העולם .
אנוש נוצר כמלך – הקב"ה בירך את האדם שישלוט בעולם: וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבֹשְׁתֶּיהָ וּרְדוּ בָּהֶן וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיָּה הַרְמֵשֹׁת עַל הָאָרֶץ (בראשית א, כח).
ציה, ושימון – מדבר, שממה .

רק לבנות ציה לנטע ושימון – האדם נברא לישב את הארץ ולבנותה .
שת – שם .

בתה – שדה מוזנח, מקום שממה .

אף הוא שת בתה שדות יבול רב ערף – במקום לבנות ולהפריח את השממה מביא האדם חורבן והרס על היקום והופך את שדות היבול רבי הערף למקום שומם .

וימגר – הרס, השמיד .

עפל – מקום גבוה ומבוצר .

וימגר לארץ, עפל וארמון – האדם הורס אף את המקומות החזקים כמו מבצרים וארמונות .
יעקב, ישר – ישר, אחד מכינויו של יעקב אבינו .

דרש...את שלום אחיו ואת שלום שונאיו – יעקב פנה לעשו והשונא בדרכי שלום ושלח לו דורון לפני המפגש ביניהם על מנת לפייס אותו, כפי שמתואר בבראשית לג. יעקב ועשו הם אבות האומות, ומעשייהם הם סימן ליחסים בין האומות מאז ועד היום - עם ישראל, צאצאיו של יעקב, מבקשים את השלום ומנסים לפתור סכסוכים לאומיים בדרכי שלום .

על צנאר נרדפנו – ישראל, צאצאי יעקב נרדפים בכל הדורות. הצוואר מסמל את המקום החשוף אותו רוצה האויב לשסף. זהו אזכור נוסף למפגש הדרמטי בין יעקב לבין עשו, הנופלים זה על צוואר זה עם שיבתו של יעקב מפדן ארם. על פי המדרש (תנחומא פרשת וישלח, סימן ד) הנפילה על הצוואר מבטאת את האיבה של עשו ליעקב: כיון שפגע בעשו מה כתיב בו וַיִּרֶץ עֵשָׂו לִקְרָאתוֹ וַיַּחַבְקֵהוּ וַיִּפֹּל עַל צַנְאָרוֹ וַיִּשָּׁקֵהוּ וַיִּבְכּוּ, ביקש עשו לנשכו ונעשה צווארו של שיש... שלא היתה נשיקה של אמת. ויבכו, למה בכו... עשו בוכה על שנעשה צוואר יעקב כשיש ויעקב בוכה שמא יחזור עשו וינשכנו .

ושלום עם רדפנו – אנו נרדפנו והשבנו ברדיפת שלום חזרה, כפי שהיה בין יעקב לעשו .

נחנו צאצאיו – ישראל, צאצאיו של יעקב, ממשיכים את דרכו, רודפי שלום .

תוף מי המקדש מחקו שם בן ארבע – בזמן בית המקדש, כשבעל חשד שמא אשתו בגדה בו, הובאה האישה אל הכוהן שהשקה אותה במים שפוררו לתוכם קלף עליו היה כתוב שמו המפורש של הקב"ה. אם אכן סתתה היתה בטנה תופחת עד מוות, ואם לא התברכה בכך (במדבר ה).
שם בן ארבע – השם המפורש, שם הויה.

להשרות שלום בינה ובין בעלה – המשורר מביא את פרשת סוטה להראות את המרכזיות והחשיבות של השלום גם ברמה הבין אישית: הקב"ה מוחל על כבודו, ומצווה למחוק את שמו למען השרות שלום בין איש לאישה.

באב אל ואד * חיים גורי, לחן שמואל פרשקו

פה אני עובר, ניצב ליד האבן.
כביש אספלט שחור, סלעים ורכסים.
ערב אט יורד, רוח ים נושבת
אור כוכב ראשון מעבר בית מחסיר.

באב אל ואד,
לנצח זכור נא את שמותינו,
שיירות פרצו בדרך אל העיר.
בצידי הדרך מוטלים מתינו.
שלד הברזל שותק כמו רעי.

פה שצפו בשמש זפת ועופרת.
פה עברו לילות באש וסכינים.
פה שוכנים ביחד עצב ותפארת,
משוררין חרוך ושם של אלמוני.

באב אל ואד...

ואני הולך, עובר כאן חרש חרש
ואני זוכר אותם אחד אחד.
כאן לחמנו יחד על צוקים וטרש
כאן היינו יחד משפחה אחת.

באב אל ואד...

יום אביב יבוא ורקפות תפרחנה,
אודם כלנית בהר ובמורד.
זה אשר ילך בדרך שהלכנו
אל ישכח אותנו, אותנו באב אל ואד.

באב אל ואד...

באב אל ואד – השם הערבי של שער הגיא. במלחמת העצמאות

חיים גורי – משורר, סופר ועיתונאי. נמנה עם משוררי דור הפלמ"ח. יליד תל-אביב (כ"ט בתשרי תרפ"ד 9 , באוקטובר 1923). למד בבית-החינוך לילדי העובדים, בחברת-הילדים בקיבוץ בית אלפא, בבית-הספר המחוזי בגבעת השלושה ובבית הספר החקלאי "כדורי" למרגלות הר תבור. התגייס לפלמ"ח ב-1942. בשנת 1947 יצא בשליחות ההגנה לאירופה. עשה בהונגריה, באוסטריה ובצ'כוסלובקיה בארגון תנועות הנוער היהודיות, לאחר השואה, לקראת העלייה לארץ-ישראל. סיים בצ'כוסלובקיה קורס לצנחנים ולפעולות קומנדו, ובשובו ארצה נטל חלק בקרבות חזית-הדרום בגדוד השביעי, בחטיבת הנגב של הפלמ"ח. עם תום המלחמה למד באוניברסיטה העברית בירושלים לתואר ראשון בספרות עברית, פילוסופיה ותרבות צרפת. הוא השתלם בספרות צרפתית בסורבון בפריס. משנת 1954 החל לפרסם רשימות ומאמרים בעיתון "למרחב". חיים גורי אף השתתף במלחמת ששת-הימים ובמלחמת יום הכיפורים שימש בתפקיד קצין-חינוך באחת מאוגדות השריון בסיני. פרסם ספרי שירה שעוסקים בעיקר במלחמות ישראל והשואה. השתתף ביצירת הסרטים התיעודיים 'המכה ה-81' ו'הים האחרון'. חתן פרס אוסישקין לשירה, פרס סוקולוב, פרס אקו"ם, פרס ואלנרוד, פרס ביאליק לספרות (1974) ופרס ישראל בשירה (1988). מתגורר בירושלים, נשוי לאב לשלוש בנות.

מתוך: מאיר בוזגלו, "סאלים, חיים ודוד, וריאציות של שכחה", תיאוריה וביקורת 22, תל אביב 2003.

אין לי ספק שהשיר באב אל ואד הותיר באבי רושם עמוק. הפגישה עם צער קרוב כל כך בממדים שלא נודעו בארצות האסלאם היתה זעזוע קשה עבורו, ואולי היה זה זעזוע ממין זה שגרם בסופו של דבר לשיברונו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. מכאן עולה שאלה. אם הותיר בו השיר רושם כה גדול, כיצד ניתן להסביר את הצורך שלו לכתוב לו מילים אחרות? ... חיים מציב עולם רוחני ליהודים בכלל וליהודי המזרח בפרט. חיים דובר עברית עדכנית ולא ערבית בלבד. אי-אפשר להתגבר עליו על ידי עברות; הוא עצמו משורר עברי, ומשורר עברי טוב. יתרה מזאת, חיים ושירו באב אל ואד הם סמל. גם מי ששרה את השיר - יפה ירקוני - תהפוך לסמל... כתיבה שמתחרה על סמל מסכנת את הכותב בחילול סמל לאומי חשוב, שלא לדבר על אפשרות הפגיעה במי שכרך את צערו בשיר הזה. אם למרות כל אלו כתב אבי את שירו, אין זאת אלא שהיה הדבר חשוב לו. העניין נתון לפרשנות, ולי נראה שהוא רצה להזהיר אותנו מפני משהו: הוא חשף מוקש בדרך הזיכרון שלנו את החושך והצלמוות של השכול. אני קורא את שירו "בינו נא מורדים" כניסיון להעמיד אותנו על מגבלות ההבניה של השכול, כפי שיצקה אותה הלאומיות הישראלית.

עם מנסה לזקוף קומה ולהיות חופשי בארצו. כנראה שאי-אפשר היה לעשות זאת ללא כריתה. אי-אפשר לייצר שכחות חדשות בלי לבער את השכחות האחרות, או לכל הפחות לתעל אותן לשכחה החדשה. ואולם, כאשר הצבר מגיע עם ניצני זיכרונותיו, דמעות שכול, הוא מוצא עצמו מוצף נחלי צער. מאמץ רב יידרש כדי לדכא את הזיכרון והשכחה העולים מכל כך הרבה מילים עבריות.

השיר של אבא חושף משהו מזיכרון זה. האבל כורך בתוכו זיכרון מימים אחרים, הזיכרון הישן מופיע מרחף באופן סמוי בשיר החדש. "על צוואר נרדפנו" מפנה למגילת איכה, לזיכרון החורבן, יעקב ועוד. פזמון השיר מצווה בעצם על זכירה קמאית של היום שבו "בן חלוף הוכן ליצירה, כת שלום נתנה בקול מר למריו". הכוונה ביצירת האדם היתה לברוא מי שנטוע ישימון, אבל הטבע האנושי נוטה לאלימות והורס עופל וארמון. וכך, בעוד שבשיר של גורי לא מהדהד כל מקור יהודי, השיר של אבא ספוג בזיכרון ארוך יותר, במדרש.

יש אולי מניע נוסף. השיר של גורי מכיל אבל סגור בתוך עצמו, "בצידי הדרך מוטלים מתינו", ורק אנו יודעים שהמתים הם מתינו. אבל "אנו" לא מוזכרים בשיר כלל, השיר חסר זהות והקשר: צער על המתים הצעירים ותו לא. העם היהודי זכה להיות עם ככל העמים, והרוגי מלחמותיו הם כהרוגי אומות העולם באשר הם. אלא שמכאן עולה גם חוסר הזהות של השיר. אין ספק שההקשר מצווה לו את מקומו, אך כאשר השיר עולה לדרגת סמל, הוא מופשט מהקשרו ומעצב תפיסת שכול א-היסטורית. ההרוגים שלנו אירעו לנו. בשיר של ר' דוד בזגלו יש סיפור. רודפי קרב ורצח קמו, עלו ומרדו באלוהים. ברור כאן מי הדובר, ומי הנהרג ועל מה הוא נהרג. השיר מסתכן כמובן במיליטנטיות, אך סופו מעיד שאין למצות אותו במיליטנטיות זו. אדרבא ואדרבא. מה דיאלוגי ואמיתי יותר מהאשמה! היעלמותם של הערבים בשיר של גורי ביטלה כל האשמה, והיא נושאת בחובה את הדה-הומניזציה של הערבי. אסתגר לי עם כאבי, אהפוך עצמי למצב אינרטי של יגון, שסיבותיו והקשרו אינם פעילים בתודעתו. מכאן ועד "לא נרד לרמה שלו" הדרך קצרה.

... הבית האחרון נושא לדעתי את העיקר... מותר למחוק את שמו של הקב"ה למען השלום, ועל אחת כמה וכמה מותר למחוק את שמותינו למען השלום. מחיקת השם בן ארבע האותיות, שמו של הקב"ה, מפנה כמובן למדרש על טקס ריפוי הבעל מקנאתו. איש שיקנא לאשתו, חייבים לפי החומש לעזור לו לבטל קנאה זו (שכזכור עלולה להיות קשה כשאלו). אחד השלבים בטקס הוא כתיבת שם, ומאוחר יותר מחיקתו. על כך מקשה המדרש: האם מותר למחוק את שם ה' והתשובה היא שכדי להשכין שלום בין בני הזוג מותר למחוק את שם ה'.

העמדה של אבא היא העמדה של הקדיש: לצד זכרו של המת יש לנו את גדולת שמו של הקב"ה, שנחמתו היא לעילא מכל נחמתא דאמירן בעלמא. גדולת שמו לא נעלמת בהעדפה של השלום על שמו, שהרי "שלום" הוא אחד משמותיו של הקב"ה. מחיקת שמו של הקב"ה היא רק לכאורה. אנחנו מאמינים - ומי שנפגע אולי לא יכול להבין כיצד - שהאינסופיות של האל גדולה מן האינסופיות של השבר. וזכירה זו, גם אם אין בה נחמה, שומרת עלינו מפני שימוש לא אחראי בחיים שנגדעו.

חיים גורי כתב את מלות שני השירים שהפכו ברבות הימים לשירים הגבוהים או הנשגבים ביותר במשק שירי הזיכרון: "הרעות" (מוסיקה מאת אלכסנדר ארגוב) ו"באב אל ואד" (מוסיקה מאת שמואל פרשקו). שני השירים מעמידים במרכזם את הציווי לזכור, והם מכוננים את הזיהוי הקלאסי בין השיר והזיכרון. השר את השיר משנן את הציווי לזכור. אבל שני השירים הללו מצביעים גם על הכוח ההפוך, על השכחה; על הנטייה לשכוח ועל אדישותו של עולם התופעות למעשה הזיכרון.

פתיחתו המפורסמת של "באב אל ואד" בונה מבט מאוחר על מקום הקרב בשער הגיא, ורשימת העצמים מצביעה על הפער העצום בין צורתו האדישה של המקום לבין התכנים המכאיבים של הזיכרון הקשור בו: "פה אני עובר, ניצב ליד האבן, / כביש אספלט שחור, סלעים ורכסים. / ערב אט יורד, רוח ים נושבת/ אור כוכב ראשון מעבר בית מחסיר." סיומו של השיר הוא קריאה: "זה אשר ילך בדרך שהלכנו, אל ישכח אותנו, אותנו באב אל-ואד".

... המרתק ב"באב אל ואד" הוא הצירוף המוזר בין הדובר החי לבין המתים: בתחילת השיר ברור כי הוא חי ונבדל מחבריו המתים, שרק בעבר היו "יחד משפחה אחת", אך בסוף השיר הוא מצטרף אל המתים והופך קול במקהלתם: "זה אשר ילך בדרך שהלכנו...". גורי מבצע כך, בשביל קהלו, מהלך של חיבור והזדהות עם המתים.

אחד הסמלים העיקריים בתפיסת המוות במלחמה בשירת גורי הוא הפרח הנובט ממקום מותו של ההרוג... [המעניין הוא ש]השורות "יום אביב יבוא ורקפות תפרחנה, אודם כלנית בהר ובמורד" שבבית האחרון מובנות בדרכים סותרות לחלוטין: כשם שמטבע הדברים יבוא האביב ועמו הפרחים, כך יזכור אותנו החי ההולך בדרך אל העיר; וגם, בטבע הדברים האדיש יבוא האביב ועמו הפרחים, כשם שיש כאן סלעים ורכסים, כלומר השכחה היא טבע הדברים, והקריאה אל ההלך שבסוף השיר הוא תפילה על הזיכרון שינצח את השכחה.

תמונות הטבע שבשיר "באב אל ואד" יוצרות לכל אורכו תחושה של ניכור בין הלוחמים, ה"משפחה האחת", לבין המרחב האופף אותם, ותמונת הפרחים שבסופו מצטרפת באורח מטריד ומפתיע דווקא לרצף הזה הנמשך מ"כביש אספלט שחור, סלעים ורכסים" דרך "צוקים וטרש" אל הסיום.

המוסיקה שכתבו ארגוב ופרשקו לשירים אלה מטשטשת הרבה מהעידון שבטיפולו של גורי בסמלים העתיקים; היא צובעת אותם בצבע גורף של מארש אבל. מארש אבל צבאי, קצבי וחמור ב"הרעות"; ומארש אבל ממלכתי, גרנדיזי במיוחד ב"באב אל ואד", המסתיר את כל הדינאמיקה שלו ברצף אוניפורמי הכופה את עצמו בכוח רב. המוסיקה כאן מהווה יסוד טקסי יותר ומדיני יותר מן המלים, והיא מגלמת ציות מוחלט לערכי הטקס וההיררכיה הממלכתיים. המוסיקה היא הקושרת ומתעלת כאן את היחיד (המשורר, השר) אל הכלל המדיני.